

UOT 81(091):81(092)

ƏLİ ƏLİYEV

“Naxçıvan” Universiteti
eli648inbox.ru@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ QRAMMATİKASININ TƏDQIQINDƏ BƏKİR ÇOBANZADƏ MƏRHƏLƏSİ

Məqalədə Azərbaycan qrammatikasının tarixi mərhələlərindən bəhs edilir. Bu baxımdan, B.Çobanzadə mərhələsi ön plana çəkilir. B.Çobanzadənin dilimizlə bağlı araşdırmaları elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir, onun Azərbaycan dili tarixindəki bir sıra xidmətlərini göstərən əsərlərindən danışılır. Onun dilimiz üçün indi də aktual olan fikirləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: qrammatika, morfolojiya, şəkilçi, söz, arxaizm.

Məlumdur ki, qrammatika söz, birləşmə və cümlələrin quruluş və dəyişmə qaydaları ilə bağlı elm sahəsidir. Fikrin aydın ifadə edilməsində sözlərin düzgün əlaqələndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır ki, bunlara aid qaydalar qrammatika ilə bağlıdır.

“Qrammatika” sözü termin olaraq ilk dəfə eradan əvvəl V-IV yüzilliklərdə yunan alimi Platon tərəfindən fəlsəfə və natiqlik sənəti sahələrində çalışanlar üçün “savad” anlamında işlənmişdir. Qrammatika meydana çıxdığı ilk zamanlarda təkcə hər hansı bir dilin qrammatikası mənasında deyil, həm də onun fonetika, etimologiya, dialektologiya kimi sahələri ifadə edən elm kimi işlədilir və dilçilik elminin sinonimi kimi başa düşülürdü. Həmin dövrlərdə tarix baxımından çox qədim dövrlərə dayansa da, qrammatika müstəqil elm sahəsi hesab edilməmişdir. Bu elmə dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi yanaşma İsgəndəriyyə dilçilik məktəbinin yaranması tarixi ilə bağlıdır. Qrammatika elminin əsası coğrafi baxımdan Yunanıstan və Hindistana aid edilsə də, bu haqda frakiyalı Dionisinin izahları daha geniş və əhatəlidir. Bu elmi yazarların təcrübi biliyi hesab edən Dionisi ana dilində danışmaq qaydalarını öyrətməyi qrammatikanın əsas vəzifəsi kimi qiymətləndirmişdir. Maraqlıdır ki, onun əsərlərində nitq hissələrindən, xüsusilə isim və feildən danışılır, söz və cümlənin tərfi verilir.

Bütün elm sahələri kimi qrammatika həmişə indiki səviyyədə olmamışdır. Bir sıra fərqli cəhətlər həm qrammatikanın morfolojiya, həm də sintaksis sahəsində özünü göstərmişdir. Məsələn, indi dünya dillərinin çoxunun morfolojiyasında nitq hissələri say baxımından əvvəlki zamanlarla müqayisədə xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir. Halbuki Dionisi cəmi səkkiz nitq hissəsindən (ad (isim), fel, sifət, artıqlıq, əvəzlilik, qoşma, zərf və bağlayıcıdan) bəhs etmişdir. Həmin elmi anlayışlarla müqayisədə Azərbaycan dilinin qrammatikası bugünkü inkişafı ilə diqqəti cəlb edir.

Məqalə tarixçəsi:

Göndərilib: 18.02.2019, qəbul edilib: 03.03.2019

Azərbaycan dili qrammatikasının elmi-nəzəri əsasları XIX yüzillikdə Mirzə Kazım bəyin adı ilə bağlı olsa da, bu sahədə bir sıra alimlərin özünə-məxsus xidməti vardır. Bu mənada, professor Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. O, “Türk qrameri” əsərində “Azəri ləhcəsi” termini ilə bizim dilimizin qrammatikasıdan bəhs etmişdir. Əsər “Başlanğıc”, “Azəri ləhcəsinin mənşəyi”, “Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri” və “Nəticə” hissələrindən ibarətdir. Və bunu da qeyd etmək lazımdır ki, alimin araşdırmalarında da qrammatikanın tədqiqi dilçiliyin bir çox sahələrini əhatə edir.

“Türk qrameri” əsərinin “Başlanğıc” hissəsindən məlum olur ki, alimin yaşayıb-yaratdığı zamana qədər həm türk (Osmanlı), həm də Azəri (Azərbaycan) dilinin morfolojiyasına aid yazılmış kitabların heç birində fonetikadan bəhs edilməmişdir. B.Çobanzadə ilk dəfə olaraq sözügedən əsərdə “sevtiyyat” (fonetika bəhsindən danışmışdır).

“Türk qrameri” əsərinin “Azəri ləhcəsinin mənşəyi” hissəsi tarixi məlumatlar baxımından zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Burada bir çox türk dilli abidələrdən (Orxon kitabələri, “Kutadqu-Bilig”) danışılır və təəssüflə qeyd edilir ki: “Orxon kitabələrində “otuz tatar”, “toquz oğuz”, “turgəş”, “kırğız”, “uyğur” kimi bir çox özlərini tuqyulardan ayrı tutan türk xalqlarına rast gəlirik ki, bunların Orxon kitabələri vasitəsilə bildiyimiz türkcədən ayrı bir dil, daha doğrusu, ayrı bir ləhcə ilə söyləşdikləri şübhə qaldıramayacaq qədər açıq və davasız isə də, təəssüf ki, XI əsrə qədər bu şivələrin lisani xüsusiyyətlərini konkret surətdə bizə bildirəcək nümunələr yoxdur” (1, 97).

Bu əsərin “Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri” adlı hissəsində V.Radlov, M.Kazım bəy və Karl Foyun qrammatika ilə bağlı fikirlərini təhlil edərək göstərir ki, indiyə qədər (yəni B.Çobanzadəyə qədər) heç kəs Azəri ləhcəsinin (yəni Azərbaycan dilinin) tam xarakterini təyin edə bilməyiblər.

B.Çobanzadə fonetik xüsusiyyətlər baxımından Azəri ləhcəsini (Azərbaycan dilini) Anadolu ləhcəsi ilə qarşılaşdırır və bu dillərin ümumi xüsusiyyətlərini qeyd edir. Burada o, iki fakta əsaslanır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Hər iki dildə ərəb, xüsusilə də fars dilindən alınmaların kəmiyyət ortaqlığı.
2. Hər iki dildə saitlərin ahənginin güclü və ümumi olması.

B.Çobanzadə dilimizdə dodaq saitlərinin ahəngini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. O, aşağıdakıları dilimizin əsas xüsusiyyətləri kimi qeyd etmişdir:

1. Anadolu ləhcəsindən fərqli olaraq *k* səsinin *x* və *g* səslərinə çevrilməsi. Burada B.Çobanzadə *k* dedikdə *q* samitini nəzərdə tutmuşdur. Məlumdur ki, türk dilində sonu *k* ilə tələffüz edilən sözlər bizim dilimizdə *q* ilə deyilir. Məsələn, ayak-ayaq. Hətta bir sıra sözlər vardır ki, onlar bizim dilimizdə *x* hərfi ilə bitsə də, türk dilində *k* samiti ilə yazılır və deyilir. Tədqiqatçı burada *axşam* (*ak'şam*), *uşaq* (*x*) (*uşak'*) kimi sözləri nəzərdə tutmuşdur.
2. Anadolu ləhcəsindən fərqli olaraq bizim dilimizdə bəzi sözlərdə, əsasən də, saylarda eynicinsli qoşa samitlərin işlənməsi. Məsələn, *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz* və s. Məlumdur ki, türk dilində belə sözlər həmin samitlərdən biri ilə işlənir.
3. Sözlərdəki metateza (yerdəyişmə) fonetik hadisəsi. “Azəri şivəsində, xüsusən danışiq dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən birisi də ikinci hecəda bulunan *r* və *s* səslərinin birinci hecaya və birinci hecəda bulunanın ikinci heca-

- ya keçməsidir” (2, 98). Bu baxımdan, B.Çobanzadə *irəli-iləri, kirpik-kiprik, əskik-əksik* kimi sözləri göstərir.
4. Assimilyasiya (səs uyuşması) və dissimilyasiya (səs fərqlənməsi) fonetik hadisələrinin də dilimizdə müəyyən bir xüsusiyyət yaratması. Məsələn, *isti-issi, aldat-allat* və s.
  5. Anadolu ləhcəsindəki “kibi” sözünün bizim dilimizdə “kimi” formasında işlənməsi.
  6. *-inci*⁴ şəkilçisinin *-imci*⁴ kimi işlənməsi. Məsələn, *birinci* əvəzinə *birimci, əvvəlinci* yerinə *əvvəlimci* və s.
  7. Türk dilindəki *-ci*⁴ şəkilçisinin *-çci*⁴ formasında işlənməsi. “... Ümumiyyətlə, saithlərdən sonra–ci şəklində olan fel şəkilçinin Azəri ləhcəsində –çi şəklində olduğunu da göstərəlim; məsələn, yazıcı-yazıçı...” (1, 99).
  8. Anadolu ləhcəsində felin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarında *r-z* əvəzlənməsi bütün şəxslərə aid olduğu halda bizim dilimizdə bu əvəzlənmənin birinci şəxsin təkində və cəmində özünü göstərməməsi və şəkilçidəki *r* samitinin yerinə *n* samitinin işlənməsi. Məsələn, *qoymaram-qoymanam*. B.Çobanzadə bəzi türk ləhcələrində bu şəkilçinin tamamilə düşdüyünü də qeyd edir. Məsələn, *getməram* əvəzinə *getmə*.

Qeyd edilənlərdən başqa, “Türk qrameri” əsərində B.Çobanzadə arxaizm məsələlərinə də nəzər salmış və xüsusi olaraq vurğulamışdır ki: “Azəri ləhcəsi, bu cəhətdən, indiyə qədər gərəgi kimi tədqiq edilmiş olmamaqla bərabər, əlimizdə olan lisani materiala istinad edərək, yenə də bəzi nöqtələri qeyd edə bilərik” (1, 100). O, köhnəlmə xüsusiyyətlərindən biri kimi, bizim dilimizdə Anadolu ləhcəsinə qarşı olan *bən* əvəzinə *mən, bin* yerinə *min* işlənməsi faktlarını göstərir. Bu məsələdə alim oğuz, qırpaq və qaşqar ləhcələrini müqayisə edərək bir sual qarşısında dayanır: “əcəba, benmi daha əsgü, mən şəkli?” (1, 100). B.Çobanzadə bu sualın cavabını əsaslandırmaq üçün mənsubiyyət şəkilçili isimlərə və şəxs şəkilçili feillərə müraciət edir: *gəldim, alıram, yoldaşım, atam*. O, orxon kitabələri, “Timur Kutluq” və daha sonrakı zamanlara aid tarixi əsərlərə müraciət edir və göstərir ki, həmin qaynaqlarda “*didimiz=didik, aldımız=aldık* kimi şəkillərə rast gəlirik”. Belə müqayisələrlə kifayətlənməyən B.Çobanzadə başqa türk mənşəli dilərə də nəzər salır: “Bundan başqa, türk-tatar ləhcələrinin böyük əksəriyyətində “*men*” və ya “*min*” şəklini tapırıq” (1, 101). Buna baxmayaraq o, *mən* şəklini daha qədim hesab etmir və bu məsələni əsaslandıraraq onunla izah edir ki, m-b qarşılığı heç bir qaydaya alınmayıb və yanaşı yaşayan Altay və Sibir türk-tatar qəbilələrinin birinin dilində “*b*” ilə başlayan söz və ya şəkilçi, digərinin dilində “*m*” ilə başlanır. B.Çobanzadə fikrini daha dəqiq şəkildə əsaslandırmaq üçün yazır: “... Ümumiyyətlə, sevti və şekli cəhətdən daha əski xüsusiyyətləri əks etdirdigi şübhəsiz olan “çuvaş” ləhcəsində “*mən*” yerinə “*epe, ep*” sözünü görürük ki, bunun “*ben*” ilə daha ziyadə yaxın olduğu meydandır” (1, 101). B.Çobanzadə bu məsələ ilə bağlı üçüncü fakt olaraq türk-tatar şivələrində rus dilindəki *mi* (biz) əvəzliyinin biz kimi tələffüz edilməsini və çuvaş ləhcəsində “*eper, epir*”, yakut ləhcəsində “*bisigi*”, “*bisi*” və buna yaxın “*b*” ilə başlayan sözlərə də təsadüf olduğunu göstərir. O, bir daha “*mən*” variantının daha qədim olduğunun mümkünsüzlü-

yünü qeyd edərək həmin mövzu ilə bağlı fikirlərini yekunlaşdıraraq diqqəti aşağıdakı məsələyə çəkir: “... Daha çox Şimal ləhcələrinin xüsusiyyəti olan “*mən*” sözünün gərək Azərbaycan və gərəksə türkmən şivələrində Şimaldan gəlmiş ünsür olduğuna şübhə yoxdur. Çünki bu şivələrdə *muz*, *moyun*, *murun*, *moynuz*, *muynuz*... kimi sözlərə rast gəlirik” (1, 101).

B.Çobanzadə dilçilik elminin hansı sahəsindən bəhs edirsə-etsin, mövzulara diqqət və məsuliyyətlə yanaşmış və irəli sürdüyü elmi-nəzəri fikirləri faktik materiallarla əsaslandırılmışdır. Yuxarıdakı b-m paralelliyi haqqında da dərinlən araşdırma aparmış və dediklərini bir daha yekunlaşdıraraq göstərmişdir: “Söylədiklərimizə bunu da əlavə etmək lazımdır ki, varım, gedim, atam kimi sözlərin nəhayətindəki “m” səsi “mən” sözünün başındakı “m” ola bildiyi kimi, eyni zamanda sonundakı “n” səsindən çevrilmiş də ola bilər. Çünki bir çox yerlərdə “gedəyim” yerinə “gedəyin”, “alayım” yerinə “alayın”... şəkillərini görürüz” (1, 101).

B.Çobanzadə “Türk qrameri” əsərində Azərbaycan dili ilə bağlı araşdırmalarının nəticəsi olaraq bu dilin oğuz və qıpçaq şivələrindən ayrıldığını və dövrümüzə qədər onların əsas xüsusiyyətlərini saxladığını, cənubi-qərbi və cənub qrupu adı ilə məlum olan türk şivə qrupuna aidliyini qeyd edir. Əsərdə aşağıdakı maraqlı və aktual fikirlər diqqəti cəlb edir: “Bu ləhcə haqqındakı tədqiqat irəlilərdə, bu gün də Azər ləhcəsində bir çox şimal şivələri xüsusiyyətlərinin və XI əsrdən əvvəl türk-tatar şivələrində rast gəldiyimiz bəzi xüsusiyyətlərin iqtibas və arxaizm halında Azəri şivəsində yaşayıb gəldiyi görüləcəkdir” (1, 102).

B.Çobanzadə Azərbaycan dilini Cənub qrupuna yerləşdirən Vilhelm Radolfun dilimiz haqqında səthi xarakteristika verdiyini, və XX yüzilə qədər dilçilik materiallarının çoxalmadığını və ya çox işlənmədiyini qeyd edərək daha mükəmməl nəzəriyyə və nəticələrə gəlməyin çətinliyini göstərir. O, professor Samoyloviçin dilimizi coğrafi baxımdan “cənubi-qərbi, “lisani cəhətdən “ol”, qovmi nöqtəyi-nəzərdən “türkmən” qrupu” adlandırmasını qəbul etmir: “Çünki türkmənlərə biz daha ziyadə həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda “ol” şəkilini deyil, “bol” şəkilini görürüz. Ona görə türkmən şivəsində olmayan və ya çox zəif bir surətdə kiçik rayonlarda özünü göstərən xüsusiyyəti və cənub qrupu üçün əsas olaraq alıb, bunun adı ilə də həmin qrupu adlandırmaq, daha pisi türkmən qrupu adını vermək, bizcə, bir o qədər müvafiq sayılmaz” (1, 103). B.Çobanzadə bu məsələdə Samoyloviçin özünün də “ol-bol” xüsusiyyətinin anlaşılmaqlığa gətirib çıxardığını etiraf etməsini qeydə alır və dilimizin oğuz-qıpçaq qrupunun bir budağı olmasını göstərərək onun “türkməncədən az, anadolucadan ziyadə Şimal və Şərq qruplarının təsiri altında” olmasını göstərir.

Beləliklə, professor B.Çobanzadə Azərbaycan qrammatikasının tədqiqində dilimizin bir sıra problemlərini qələmə almış və bu haqda tutarlı fikirlər söyləmişdir ki, onlar indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Ümumiyyətlə, dilimizin hərtərəfli şəkildə araşdırılmasında B.Çobanzadə mərhələsi xüsusi rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov A. Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalar. Bakı, 1985.
2. Çobanzadə B. Türk qrameri / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı, Abis Alarco, 2013, s. 95-103
3. Çobanzadə B. Lisanın ömrü / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı, Abis Alarco, 2013, s. 104-115.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikasi (morfologiya). Bakı , BDU , 2000
5. Tanriverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı , Elm və təhsil, 2017

РЕЗЮМЕ

АЛИ АЛИЕВ

**ЭПОХА БАКИРА ЧОБАНЗАДЕ В ИССЛЕДОВАНИИ
ГРАММАТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫК**

В статье рассматриваются исторические этапы азербайджанской грамматики. С этой точки зрения этапы Б.Чобанзаде выдвигаются на первый план. Исследования Б. Чобанзаде, связанные с нашим языком, привлекаются к научно-теоретическому анализу, а в некоторых работах рассматривается тема истории азербайджанского языка. Его фактические взгляды находятся в центре внимания.

Ключевые слова: грамматика, морфология, аффикс, слово, архаизмы.

SUMMARY

ALI ALIYEV

**THE STAGE OF BAKHIR CHOBANZADEH IN THE RESEARCH OF
AZERBAIJANI GRAMMAR**

In the article the historical stages of Azerbaijani grammar are dealt with. From this point of view B.Chobanzade's stages are drawn ahead. The researches of B.Chobanzade, related to our language are attracted to scientific and theoretical analysis and some works are dealt with the theme that history of Azerbaijani language. His actual views are on the attention.

Key words: grammar, morphology, affix, word, archaisms.

(Akademik Əbülfəz Amanoğlu Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

